

ՄԱՍԻԿՈՆՅԱՆՆԵՐԸ 774-775 ԹԹ. ՀԱԿԱԱՐԱԲԱԿԱՆ
ՀԱՍՏԱԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ԱՊՍՏԱՄԲՈՒԹՅԱՆ ՇՐՋԱՆՈՒՄ

*Բանալի բառեր – Մամիկոնյաններ, Բագրատունիներ, Մուշեղ Մամիկոնյան, Աշոտ
Բագրատունի, Արաբական խալիֆայություն, ճակատամարտ*

Բնական է, որ հայագիտությունը միշտ մեծ հետաքրքրություն է ցուցաբերել հայ ազատագրական շարժումների նկատմամբ, որոնցից է Մամիկոնյան իշխանների գլխավորությամբ 774-775 թթ. համաժողովրդական ապստամբությունը: Ինչպես իրավացիորեն նշում են հետազոտողները¹, այս երևույթն իրավամբ դիտվում է իբրև Հայաստանում օտար լծի դեմ երկրորդ հուժկու ընդվզումը՝ 450-451 թթ. ապստամբությունից հետո: Սկսած IV դարի առաջին քառորդից, երբ Հայոց թագավոր Տրդատ Գ-ն (298-330) ապստամբ Սյլկունի նախարարական տոհմին հնազանդեցրած Մամիկոնյաններին որպես փոխհատուցում շնորհեց մեծ տիրույթներ², նրանք առաջատար դիրքեր գրավեցին Հայաստանի քաղաքական ասպարեզում: Մինչև 775 թ. ապրիլյան ճակատամարտերը, երբ զոհվեցին այդ տոհմի նշանավոր գործիչներից շատերը, Հայաստանի քաղաքական կյանքում չի եղել քիչ թե շատ նշանավոր մի իրադարձություն, որին այդ տոհմն իր ներդրումը ունեցած չլինի հայրենիքի պաշտպանության գործին: Այդպես եղավ նաև VIII դարի երկրորդ կեսին ծավալված համաժողովրդական ապստամբության ժամանակ:

VIII դարի կեսերին Արաբական խալիֆայությունը հասել էր հզորության գագաթնակետին: 750 թ. խալիֆայության դինաստիան փոփոխվեց: Երկա-

¹ Տե՛ս **Ալիշան Ղ.**, Այրարատ, Վենետիկ, 1890, էջ 525, **Մելիք-Բախշյան Ս.**, Հայաստանը VII-IX դարերում, Երևան, 1968, **Գրիգորյան Գ.**, Տարոնի Բագրատունիների ֆեոդալական իշխանությունը IX-X դարերում, Երևան, 1983, էջ 45:

² Տե՛ս **Սովսեա Խորենացի**, Պատմութիւն Հայոց, քննական բնագիրը և ներածութիւնը Մ. Աբելեանի եւ Ս. Յարութիւնեանի, Երևան, 1991, էջ 227-229: Ականավոր հայագետ Ն. Արոնցը, հավատ չընծայելով Պատմահոր տեղեկությանը Տարոնում Մամիկոնյանների հաստատվելու ժամանակի վերաբերյալ, գտնում է, որ գավառը Մամիկոնյանները ձեռք են բերել Տրդատի որդու՝ Խոսրովի օրոք: Տե՛ս **Ադոնց Ն.**, Հայաստանը Հուստինիանոսի դարաշրջանում, Երևան, 1987, էջ 345: Նա այս տեսակետին է հանգել այն պատճառով, որ Սանեսանին հաղթելու համար Խոսրով Կոտակը Վաչե Մամիկոնյանին պարգևատրել է հողատարածքներով (տե՛ս Փաւստոսի Բիւզանդացոյ Պատմութիւն Հայոց, բնագիրը Բ. Պատկանյանի, թարգմանությունը և ծանոթագրությունները Ստ. Մալխասյանցի, Երևան, 1987, էջ 32), սակայն այստեղ Տարոնը չի հիշատակվում. նրանք դա ստացել են ավելի վաղ:

րատն գահակալական կոիվներից հետո Օմանյան վերջին խալիֆ Մրվանը գահընկեց արվեց Աբբասյան դինաստիայի ներկայացուցիչ, համամահմեդական պետության հիմնադիր Աբու Աբասի (750-754) կողմից¹: Այս գործընթացը ավելի ծանրացրեց հպատակ ժողովուրդների, մասնավորապես հայ ժողովրդի վիճակը, թեպետ Աբբասյանները խոստանում էին իշխանությանը տիրանալու դեպքում թեթևացնել քրիստոնյաների հարկերը²: Արմինիայի փոխարքա նշանակված Աբու Ջաֆարն իրեն վստահված գորամասերով նախ ավերածություններ է սկսում համայն երկրում, կողոպտում ժողովրդին, ավելացնում հարկերի չափը, ապա պահանջում անցյալ տարիների չմուծված հարկերը³: Արաբները այս նոր քաղաքականությամբ փորձում էին վերացնել Օմանյանների ժամանակ հայ նախարարներին տրված արտոնությունները: Խալիֆի հրամանով հայկական հեծելազորի աշխատավարձը պետք է վճարեին հայ նախարարները, այլ ոչ թե խալիֆայությունը, ինչպես սահմանված էր նախորդների օրոք⁴:

Ստեղծված իրավիճակում հայ ժողովուրդը միակ ելքը համարում էր ապստամբությունը: Հուսահատությունից ապստամբները նույնիսկ հաշվի չառան այն հանգամանքը, որ Արաբական խալիֆությունը հզորացման գագաթնակետին էր հասել, ուստի ամենևին նպատակահարմար չէր նման հանդուգն շարժման ձեռնարկումը⁵: Սակայն նախարարները, այլ ելք չգտնելով, ապստամբության դրոշ պարզեցին, ինչը, հետագայում վերաճելով, ընդունեց համազգային բնույթ: Այդ մասին Ղևոնդը նշում է. «Յայսմ վայրի ճառեցից զվայրենամիտ ազգին Իսմայելի զխստասիրտ դառնութիւնն ի գլուխ ելեալ. քանզի իբրև տեսին նախարարք Հայոց զվտանգ տարակուսանացն հասեալ ի վերայ ինքեանց՝ եղին զոգի ի ձեռին իւրեանց և ձեռնամուխ եղեն յիրս, զոր ոչ կարէին վրճարել, վասն զի նուազունք էին: Այլ սակայն լաւ համարեալ զմահ քաջութեամբ, քան զկեանս վտանգաւոր՝ ձեռնամուխ եղեն յիրս ապստամբութեան, և ի բաց կացին ի հնազանդութենէն Իսմայելի»⁶:

Ըստ պատմիչի վկայության՝ չհանդուրժելով հարկային ծանր բեռը՝ բնակչությունը հեռանում էր հայրենիքից: Տրդատ Վանանդեցի կաթողիկոսը և հայոց իշխան Սահակ Բագրատունին դիմեցին Արմինիայի ոստիկանին՝ հարկային չարաշահումները թեթևացնելու համար, սակայն Հասան ոստի-

---

¹ Տե՛ս «Օտար աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին», 11, «Արաբական աղբյուրներ», Բ, Իբն ալ Ասիր, թագմանություն բնագրից, առաջաբան և ծանոթագրություններ Ա. Տեր-Ղևոնդյանի, Երևան, 1981, էջ 92-93, **Hitti P.**, History of Arabs, London, 1946, p. 289:

² Տե՛ս **Петрушевский И.**, Ислам в Иране, Л., 1966, с. 97:

³ Տե՛ս Պատմութիւն Ղևոնդեայ մեծի վարդապետի Հայոց (այսուհետև՝ **Ղևոնդ**), Ս. Պետերբուրգ, 1887, էջ 127:

⁴ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 128-129:

⁵ Տե՛ս **Тер-Гевондян А.**, Армения и Арабский халифат, Ереван, 1977, с. 105, Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. II, Երևան, 1984, էջ 338:

⁶ **Ղևոնդ**, էջ 137-138:

կանը (771-775) ավելի խստացրեց հարկային քաղաքականությունը՝ օգնության կանչելով արաբական զորամիավորումները¹:

Կարծում ենք, որ արաբներն իրենց քայլերով նպաստում էին Հայաստանում խժոժությունների հրահրմանը՝ նպատակ ունենալով երկրի քաղաքական կյանքից հեռացնել իրենց հետ հաշվի չնստող և իրենց շահերը չսպասարկող նախարարական տներին և Հայաստանում իշխանության բերել իրենց հլու հնազանդ կամակատարներին: Սակայն շաժումը անսպասելիորեն դարձավ համաժողովրդական²:

VIII դարի երկրորդ կեսի այս համազգային ապստամբության ղեկավար դերը, ինչպես նախորդ դեպքերում, այս անգամ ևս ստանձնեցին Մամիկոնյանները, որոնք ի հակադրություն հարմարվողական տրամադրություններ ունեցող և ամեն գնով արաբների հետ լեզու գտնելու ջանքեր գործադրող Բագրատունիների, չէին կարող տանել նրանց այդչափ և օրեցօրե ահագնացող վայրագությունները:

774 թ. Հմայակ Մամիկոնյանի որդի Արտավազդ Մամիկոնյանը, իրեն ձևացնելով արաբներին նվիրված, նրանց թշնամիների դեմ պատերազմելու պատրվակով Դվինի արաբական զորակայանից ստանում է սպառազինություն՝ իր զորաջոկատը զինելու համար³: Դրանից հետո Մամիկոնյան իշխանը գնում է Շիրակի Կումայրի գյուղը, որտեղ դառնում է արաբ հարկահանների վայրագությունների ականատեսը: Չհանդուրժելով վերջիններիս կամայականությունները՝ նա հրամայում է սրի քաշել արաբ հարկահաններին և նրանց հրամանատարին: Ջգալով, որ ինքը միայնակ չի կարող հաղթել Հայաստանում գտնվող արաբական զորամիավորումներին՝ Արտավազդ Մամիկոնյանը հուսահատությունից դրդված, վերցնելով իր ընտանիքը և

---

¹ **Ղևոնդ**, էջ 137-138, **Տեր-Ղևոնդյան Ա.**, Արմինիայի ոստիկանների ժամանակագրությունը, Հոդվածների ժողովածու, Երևան, 2003, էջ 389:

² Վերջերս, վաղ միջնադարյան Հայաստանի պատմությունն իր «հայտնագործություններով» լրացնող Համլետ Դավթյանը իր «Հայոց պատմական հնարավորությունները VI-VIII դարերում» (Երևան, 2010) աշխատությունում, կոծկելով պատմական փաստերը, ինչպես նաև զանց առնելով անաչառ քննությունը, համաժողովրդական այս շարժումը որակում է իբր Բյուզանդիայի կողմից՝ արաբական հարձակումները Կ. Պոլսի վրա թուլացնելու նպատակով հրահրված և պնդում այն անհիմն տեսակետը, թե իբր Մամիկոնյանները, խրախուսված բյուզանդական կայսրի կողմից, ձգտում էին ասպարեզից հեռացնել Բագրատունիների հզորացող տոհմը և կրկին գերիշխող դիրք գրավել Հայաստանում: Շարունակելով Հ. Դավթյանը նշում է. «Նրանց (Մամիկոնյաններին – Ա. Վ.) չէր հետաքրքրում, թե իրենց հավակնությունների պատճառով ինչ աղետներ կարող է թափվել երկրի գլխին»: Տե՛ս **Դավթյան Հ.**, նշվ. աշխ., էջ 214, *նույնի՛*՝ Մամիկոնյաններ. առասպել և իրականություն, Երևան, 2015, էջ 251: Ի դեպ, վերը նշվածները Հ. Դավթյանի հեղինակությամբ առաջին աշխատանքները չեն, որտեղ նա փորձում է նսեմացնել Մամիկոնյան տոհմի դերը հայոց պատմության մեջ:

³ Տե՛ս **Ղևոնդ**, էջ 138:

կողմնակից նախարարներին, հեռանում է բյուզանդական իշխանության ներքո գտնվող Մամցխե¹:

Իմանալով կատարվածի մասին՝ արաբ ոստիկանը պատժիչ զորաջուկատ է ուղարկում՝ հայ զորականներին հետապնդելու: Արաբներին հաճությանալու համար մի քանի արաբամետ նախարարների հետ հետապնդողներին է միանում նաև սպարապետ Սմբատ Բագրատունին², ակնկալելով արաբների հաղթանակի դեպքում արժանանալ նրանց բարեհաճ վերաբերմունքին: Արաբա-հայկական զորաջուկատը հասնում է ապստամբներին Մամցխե գավառում (ներկայիս՝ Ախալցխա) և կովի բռնվում մի կիրճում: Արաբներին հաջողվում է վերադարձնել ավարի մի մասը միայն, իսկ ապստամբության ղեկավարներին հաջողվում է անվնաս հեռանալ:

Հետագայում բյուզանդացիները Արտավազդ Մամիկոնյանին ընդունում են մեծ պատվով և նշանակում Անատոլիկոն թեմի կառավարիչ, ինչպես նաև զորքերի հրամանատար: 778 թ. նա իր հայրենակիցներ Տաճատ Անձևացու, Վարազտիոցի (որը, կարծում ենք, Բագրատունյաց տոհմից էր) և Գրիգորիսի հետ Կոմագենի Գերմանիկա քաղաքի մոտ ջախջախում է արաբական զորաբանակը³: Հայ զորականների այս հաջողությունից հետո արաբ ոստիկանն ավելի է սաստկացնում հարկային քաղաքականությունը, ինչը նոր դժգոհությունների առիթ է տալիս:

Առաջին քայլն արված էր Արտավազդ Մամիկոնյանի կողմից, և երկրով մեկ սկսվում է հակաարաբական շարժման մի նոր հուժկու ալիք: Ապստամբությունը գլխավորում էր Հրահատ Մամիկոնյանի որդի Մուշեղը, որն այժի էր ընկնում իր տոհմին բնորոշ քաջությամբ, խիզախությամբ և նախարարների շրջանում վայելում էր մեծ հեղինակություն:

Նախ նշենք, որ Մուշեղ Մամիկոնյանի ելույթին ինչ-որ չափով նպաստեցին նաև արաբները, որոնք, չկարողանալով վրեժ լուծել Արտավազդ Մամիկոնյանից, ոստիկանի հրամանով ժամանեցին Մուշեղ Մամիկոնյանի տոհմական կավվածքը՝ պահանջելով, որ վերջինս հատուցի Արտավազդ Մամիկոնյանի կողմից սպանված արաբների արյան գինը⁴: Արաբների այս քայլը հիմք է տալիս ենթադրելու, որ Արտավազդ և Մուշեղ Մամիկոնյանները ոչ թե հեռավոր ազգականներ էին, այլ մերձավոր հարազատներ: Չհանդուրժելով արաբների նման քայլը՝ Մամիկոնյան իշխանը հրամայում է սրի

¹ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 138-139:

² Սմբատ Բագրատունին նախկինում՝ 732-748 թթ., հայոց իշխանի պաշտոնը զբաղեցրած Աշոտ Բագրատունու որդին էր, որը մեղադրվեց դասալքության համար և կուրացվեց Գրիգոր Մամիկոնյանի հրամանով (տե՛ս նույն տեղում, էջ 123-124):

³ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 155, «Օտար աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին», 13, «Բյուզանդական աղբյուրներ», Դ, Թեոփանես Խոստովանոզ, Թարգմանություն բնագրից. առաջաբան և ծանոթագրություններ Հրաչ Բարթիկյանի, Երևան, 1983, էջ 162-163, **Մանանդյան Հ.**, Երկեր, հ. Բ, Երևան, 1978, էջ 555:

⁴ Տե՛ս **Ղևոնդ**, էջ 139:

քաշել նրանց: Վերցնելով իր ընտանիքը և կողմնակիցներին ևս՝ նա Տարոնից հեռանում է և բնակություն հաստատում Արշարունյանց գավառի Արտագերս անառիկ ամրոցում՝ դրանով մարտահրավեր նետելով Դվինում և Կարինում գտնվող արաբական զորամիավորումներին: Արտագերս անառիկ ամրոցը զորակայան դարձնելը ուներ նաև ռազմավարական կարևոր նշանակություն, քանի որ այն գտնվում էր Հայաստանի կենտրոնական մասում, և ապստամբների այստեղ ապաստանելը հույս կներշնչեր տատանվող նախարարներին ու ռամիկ ժողովրդին, որ նրանք վճռական են տրամադրված, ինչը հետագայում կնպաստեր նրանց շարքերի համալրմանը:

Կարծելով, որ սա հերթական ընդվզում է, ոստիկանի հրամանով 200 հոգուց բաղկացած արաբական զորաջոկատը շարժվեց ապստամբներին ընդառաջ, սակայն Խարս գյուղի այգիներում հայ զորականները կարողացան գիշերային հարձակումով ներխուժել թշնամու ճամբար և լիակատար հաղթանակ տանել²: Նույնը կրկնվում է նաև Բագրևանդում: Համոզվելով, որ փոքրաթիվ ուժերով արաբները չեն կարողանալու հաղթել, արաբ զորապետ Ապունճիպը Հասան ոստիկանի հրամանով ոտքի է հանում Դվինի ամրոց կայազորն ու արաբական մյուս զորամիավորումները, որոնց թիվը անցնում էր 4000-ից, և շարժվում Մուշեղ Մամիկոնյանին ընդառաջ: Երկու կողմերը միմյանց հանդիպեցին Բագրևանդ գավառի Բագավան գյուղում³: Օգտվելով թվական գերակշռությունից՝ արաբները փորձեցին արագորեն վճռել մարտի ելքը, սակայն Մամիկոնյան իշխանին օգնության եկան նոր զորամիավորումներ, և արաբները դիմեցին փախուստի: Լինելով հեռատես ռազմական գործիչ՝ Մուշեղ Մամիկոնյանը, օգտվելով այդ հաղթանակից, թույլ չտվեց, որ արաբները ուշքի գան: Հետապնդելով հակառակորդի մնացորդներին՝ հայերը նրանց հասան Կոզովիտ գավառի Արուճ ավանում, և ինչպես Ղևոնդն է նշում, «...զբազումս ճոռքաղ առնէին, մինչև գնոյն ինքն զգորագլուխն հարեալ սատակէին: Եւ մեծաւ յաղթութեամբ դարձեալ ի հետոց նոցա՝ լնուին բազում աւարաւ յաւարէ թշնամեացն»⁴:

Ինչպես իրավամբ նկատել է Ս. Մելիք-Բախշյանը, «Բագրևանդի ու Արուճի ճակատամարտերը ապստամբների շարքերը խտացնելու և ազատագրական պայքարի մասնակիցների մարտական տրամադրությունները բարձրացնելու տեսակետից հսկայական նշանակություն ունեցան»⁵:

---

¹ Տե՛ս **Ալիշան Ղ.**, նշվ. աշխ., էջ 524: Արտագերս ամրոցը գտնվում է Կաղզվան գյուղաքաղաքից հյուսիս-արևելք, Արաքսի ձախ ափին, Ախուրյանի գետաբերանից արևմուտք. տե՛ս **Հակոբյան Թ., Մելիք-Բախշյան Ս., Բարսեղյան Հ.**, Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան, հ. 1, Երևան, 1986, էջ 489:

² Տե՛ս **Ղևոնդ**, էջ 139:

³ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 140:

⁴ Նույն տեղում, էջ 140-141:

⁵ **Մելիք-Բախշյան Ս.**, նշվ. աշխ., էջ 325:

Մուշեղ Մամիկոնյանի հաղթանակները մեծ ոգևորություն առաջացրին ամբողջ երկրում, և քանի որ 774 թ. ավարտին և 775 թ. սկզբին ապստամբներն արդեն իրենցից լուրջ ուժ էին ներկայացնում, ամբողջ Արմինիա վարչական շրջանում գտնվող արաբական կայագորներն ի վիճակի չէին առանց դրսի օգնության վերականգնելու արաբների գերիշխանությունը Հայաստանում: Հայերի հաղթանակների արձագանքները այնքան մեծ էին, որ դրանց անդրադարձել են արաբ հեղինակները: Ըստ Բալազուրիի՝ «Հայաստանի ժողովուրդն ապստամբեց Հասան իբն-Կահթաբա ալ-Թաիի կառավարչության շրջանում: Նրանց պետն էր հայազգի Մուշեղը (Մուշայիլ ալ-Արմանի)»¹:

Ապստամբներին իրենց զորակցությունը հայտնեց հայ նախարարների մեծամասնությունը: Հարկային և այլ բնույթի կեղեքումները ոտքի էին հանել նաև Հարավային Հայաստանի նախարարներին և նրանց ենթակա ռամիկներին²: Այստեղ ապստամբությունը գլխավորում էին Համագասպ և Սահակ Արծրունիները: Ըստ Ղևոնդ պատմիչի՝ Արծրունիներին միացան նաև Վասակը՝ Աշոտի որդին, որը Բագրատունյան տոհմից էր, ինչպես նաև Ամատունյաց և Տրունյաց նախարարները³: Ցավոք ապստամբներին մի շարք պատճառներով չհաջողվեց միավորվել և ստեղծել մի ընդհանուր զորաբանակ: Ապստամբական գլխավոր ուժերը Մուշեղ Մամիկոնյանի հրամանատարությամբ գործում էին միայն Այրարատում և շրջակա գավառներում: Նշված նախարարները գործում էին Կոզովիտ գավառում և Մակուի շրջակայքում, իսկ Արծրունիները պարփակվեցին իրենց տոհմական կալվածքներում: Ինչպես իրավացիորեն նկատել է Բ. Հարությունյանը, «ապստամբների տարանջատվածությունն ի վերջո ապստամբությունը տարավ դեպի պարտություն»⁴: Ապստամբների տարանջատ գործելուն նպաստեցին նաև երկրի ներսում գործող հակաապստամբական ուժերը, մասնավորապես հայոց իշխան Աշոտ Բագրատունին, որն իր տոհմին հատուկ զգուշավորությամբ ապստամբներին խորհուրդ էր տալիս չոգևորվել քարոզիչների անխոհեմ կոչերով, քանի որ Արաբական խալիֆայությունն իր հզորացման գագաթնակետին էր հասել, և նրա ռազմական ուժի դեմ անգոր էր նույնիսկ հզոր Բյուզանդիան⁵: Ինչպես նշում է Ն. Ադոնցը, «Բագրատունի իշխանները անմաս էին մնացել երկրի պաշտպանության այդպիսի ճգնաժամին... երկդիմի դիրք

---

¹ Տե՛ս «Օտար աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին», 16, «Արաբական աղբյուրներ», Գ, Արաբ մատենագիրներ, ԹԺ դարեր, ներածությունը և բնագրերից թարգմանությունները Արամ Տեր-Ղևոնդյանի, Երևան, 2005, էջ 281:

² Վարդանյան Վ., Հայաստանի ավատատիրական համակարգը // «Լրաբեր հասարակական գիտությունների» (այսուհետև՝ «ԼՀԳ»), 2016, թիվ 1, էջ 48:

³ Տե՛ս Ղևոնդ, էջ 144:

⁴ Հարությունյան Բ., Արծրունիների իշխանական ընտանիքը հայոց պատմության մեջ, Երևան, 2016, էջ 120:

⁵ Տե՛ս Ղևոնդ, էջ 142-145, Հայ ժողովրդի պատմություն, էջ 340:

էին բռնել ապստամբության հանդէպ»¹: Կարծում ենք՝ հայոց իշխանի այս քաղաքականության պատճառով էր, որ նախարարների մի մասն ընդհանրապէս չմիացավ ապստամբներին, իսկ մի քանիսը գործեցին ընդհանուր հրամանատարությունից անջատ: Սակայն ապստամբների գլխավոր զորակայանում խանդավառությունն այնքան մեծ էր, որ նրանք վճռեցին առանց Հարավային Հայաստանի զինուժի օգնության ռազմական գործողություններ սկսել և նախահարձակ լինել: Դրա համար կային նախադրյալներ, քանի որ վերջին պահին ժողովրդի ճնշման շնորհիվ իր հեծելազորով ապստամբներին էր միացել հայոց սպարապետ Սմբատ Բագրատունին, ինչպէս նաև ռամիկ ժողովրդի մի քանի հազար ներկայացուցիչներ²: 774 թ. աշնանը և ձմռան սկզբին, քանի որ ապստամբների դրոշի ներքո հավաքվում էին նորանոր ռազմական ուժեր, ապստամբությունը կարճ ժամանակ անց համաժողովրդական բնույթ ընդունեց³:

Ռազմական խորհուրդը որոշում է գրավել Կարինը՝ արաբա-բյուզանդական սահմանագլխի այդ խոշոր քաղաք ամրոցը, որի անկումը մեծ հարված կլինէր արաբների համար, իսկ ապստամբ նախարարները կարող էին կապ հաստատել բյուզանդական հրամանատարության հետ և ստանալ վերջիններիս օժանդակությունը: 774-775 թթ. ձմռանը հայկական ուժերը պաշարել էին Կարինը և անընդհատ զրոհում էին քաղաքը: Ղևոնդը այսպէս է նկարագրում քաղաքի պաշարումը. «... և համբարձեալ գնացին ի կողմանցն այնոցիկ պաշարել զքաղաքն Թէոդուպոլիս որ է Կարնոյ քաղաք: Եւ պաշարեին գնա պատնիշօք, և զամենայն ժամանակս ձմերայնոյն մարտ եղեալ կռուէին ընդ նմա, կանգնեալ զնովաւ մահարձան, և հատանէին վէտս ծակուց արտաքուստ ի քաղաքն. այլ ոչ ինչ կարացին ստնանել, բայց որչափ սակաւ ինչ ի քարէ մեքենայիցն, որովք սատակէին ի քաղաքէն»⁴:

Հայաստանում իր կորսված տիրապետությունը վերականգնելու համար արաբական խալիֆայությունը 775 թ. գարնանը 30 հազար հեծյալներից բաղկացած զորաբանակը ուղարկեց Հայաստան՝ Ամր իբն Իսմայիլ զորավարի հրամանատարությամբ⁵: Արաբական բանակը, մտնելով Հայաստան, կանգ առավ Խլաթում՝ նպատակ ունենալով տեղեկություններ հավաքել ապստամբների թվաքանակի և առաջիկա գործողությունների վերաբերյալ: Խլաթում արաբ զորավարին ներկայացավ նաև հայոց իշխան Աշոտ Բագրատունին: Ղևոնդ պատմիչը, որ անթաքույց համակրանք ունի Բագրատունիների

---

¹ Ադոնց Ն., Երկեր, Պատմա-բանասիրական ուսումնասիրություններ, հ. Բ, Երևան, 2006, էջ 344:

² Տե՛ս Ղևոնդ, էջ 142:

³ Տե՛ս Մելիքսեթ-Բեկ Լ., Չորրորդ Հայքի 774-775 թթ. գյուղացիական ապստամբության պատմության շուրջը // ՀՄՄՀ ԳԱ «Տեղեկագիր», 1948, թիվ 2, էջ 50:

⁴ Ղևոնդ, էջ 142:

⁵ Տե՛ս Բալազուրի, Книга завоевания стран, текст и перевод, П. Жузе, Баку, 1927, с. 20:

նկատմամբ, նշում է, որ հայոց իշխանն ապստամբներին հորդորեց զգուշանալ հակառակորդից և գործել միասնական ուժերով¹: Ինչպես նկատել է Ն. Ադոնցը, Ղևոնդը «... մարգարեական աչք է տալիս Բագրատունի իշխանի իրապես տարտամ և երերուն խոհեմությանը»²: Կարծում ենք, որ Աշոտ Բագրատունին վերը նշված քայլով ցանկանում էր երկու խնդիր լուծել: Արաբ զորավարին ներկայանալով և հակառակորդի հաղթանակի պարագայում նա ապագայում պահպանելու էր իր պաշտոնը և, ինչու չէ, հավելյալ կալվածքներ էր ստանալու՝ ի հաշիվ մահու և կենաց կովի դուրս եկած նախարարների: Ինչպես իրավացիորեն նկատել է նշանավոր պատմաբան Աշոտ Հովհաննիսյանը, «մրցակից ու հավակնոտ նախարարական հին տոհմերին Բագրատունիները ոչնչացնում էին (արաբների օգնությամբ – Մ. Վ.) առաջ քաշելով նրանց տեղը իրենց ընդառաջող նոր ազնվականություն»³: Երկրորդ՝ նախարարներին զգուշացնելով՝ Աշոտ Բագրատունին փորձում էր հետին թվով ի չիք դարձնել այն կասկածները, որոնք նրա նկատմամբ առաջացել էին ապստամբության ընթացքում: Ուստի, այդ իսկ պատճառով, Հարավային Հայաստանում ապստամբությունը գլխավորող Համազասպ Արծրունին, ըմբռնելով հայոց իշխանի երկդիմի խաղը, շրջանցեց նրա զգուշացումը:

Արաբ զորավարը, իր գործակալներից տեղեկացված լինելով ապստամբների շրջանում տիրող իրավիճակին, ամեն ինչ արեց, որպեսզի նրանց հանդիպի անջատ-անջատ: Փորձելով տիրանալ Արճեշ քաղաքին՝ Համազասպ Արծրունու գլխավորած զորաբանակը շարժվեց արաբներին ընդառաջ՝ չսպասելով բոլոր ուժերի կենտրոնացմանը: Արծրունիների գլխավորությամբ տեղի ունեցած դեպքերը բազմիցս լուսաբանվել են հատկապես վերջին տասնամյակներին, ուստի այդ խնդրին չենք անդրադառնա⁴: Նշենք միայն, որ ապստամբները թույլ տվեցին ռազմավարական սխալ, առանց հետախուզման մարտի նետվեցին թշնամուն ընդառաջ այն դեպքում, երբ արաբներն իրենց ուժերի մի մասը թաքցրել էին քաղաքի շրջակայքում:

775 թ. ապրիլի 15-ին գրոհելով Արճեշը՝ հայկական ուժերը ի սկզբանե ընկան անելանելի վիճակի մեջ, քանի որ փաստորեն հայտնվելով Ամր իբն Իսմայիլի և քաղաքում գտնվող զորքերի միջև՝ հարձակման ենթարկվեցին մի քանի կողմից⁵: Ճակատամարտն ավարտվեց հայերի պարտությամբ, և ինչպես պատմիչն է նշում, «... կոտորեցին զմեծ մասն հետևակ զօրուն որ

¹ Տե՛ս Ղևոնդ, էջ 145-146:

² Ադոնց Ն., նշվ. աշխ., էջ 344:

³ Հովհաննիսյան Աշ., Դրվագներ հայ ազատագրական մտքի պատմության, գիրք առաջին, Երևան, 1957, էջ 104:

⁴ Տե՛ս Վարդանյան Վ., Արծրունիները հայոց պատմության մեջ, Երևան, 2002, էջ 60-65, Հարությունյան Բ., նշվ. աշխ., էջ 119-125:

⁵ Մելիք-Բախշյան Ս., նշվ. աշխ., էջ 332-333:

յաշխարհաբնակ մարդկանէն էին. քանզի էին մերկք և առանց զինուց և անհմուտք պատերազմի»¹: Ճակատամարտում զոհվեցին չորս նախարար և 1500 մարտիկ: Արաբ զորավարը, օգտվելով Արճեշի հաղթանակից, շարունակում է արշավանքը ու հասնում Բագրևանդ՝ նպատակ ունենալով օգնության հասնել Կարինում պաշարված արաբական կայազորին: Արաբները, որոնք արդեն սովի սպառնալիքի տակ պատրաստվում էին Կարինը հանձնել հայերի ապստամբական գլխավոր բանակի ողորմածությանը, որն ամբողջ ձմեռ պաշարել էր քաղաքը, լսելով Արճեշի ճակատամարտի լուրը, հրաժարվեցին բացել դարպասները: Մուշեղ Մամիկոնյանի գլխավորած բանակը, որի թիվը հասնում էր հինգ հազարի, թողնելով Կարինի պաշարումը, առաջ շարժվեց՝ թշնամուն հակահարված տալու: Մամիկոնյան իշխանը և իր զինակիցները, ինչպես նշում է Լեոն, «կարող էին իրենց անձի ազատության մասին մտածել, բռնելով մի որևէ ուղղություն, որ հեռացներ նրանց արաբներից կամ հենց տաներ Բյուզանդիա, ուր ամենքն էլ լավ պաշտպանված կլինեին»², սակայն հայ ռազմիկներն ընտրեցին երկրորդ ճանապարհը և որոշեցին ճակատամարտ տալ իրենց հինգ-վեց անգամ գերազանցող թշնամուն: Դա տեղի ունեցավ 775 թ. ապրիլի 24-ին Բագրևանդի Արձն գյուղի մոտակայքում: Ճակատամարտի սկիզբը բարենպաստ էր հայերի համար, սակայն արաբները, օգտագործելով իրենց թվային գերակշռությունը, ընդհանուր հարձակման անցան, ինչը և վճռեց մարտի ելքը: Տեսնելով ճակատամարտի անբարենպաստ ավարտը՝ հայ զորականները, պատմիչի խոսքով, մեկը մյուսին քաջալերում էին. «Քաջութեամբ մեռցուք ի վերայ աշխարհիս մեր և ի վերայ ազգիս, և մի՛ տեսցեն աչք մեր կոխան ոտից լեալ պղծալից արանց զսրբարանս մեր և զտեղի փառատրութեան Աստուծոյ մերոյ. այլ նախ՝ ընդդէմ մեր լիցի սուր թշնամեացն. և ապա լիցի զոր կամիցին. փոխանակեցին անձինք մեր ընդ ճշմարտութեան հաւատոյս և մի ընդ երկրաւոր զբաղմանս. զի մահ՝ ժամանակեան և կեանքն՝ յաւիտենական»³: Ի վերջոյ այն ավարտվեց հայերի պարտությամբ: Հայոց զորաբանակի կազմում ընդգրկված 5000 զինվորներից մարտի դաշտում նահատակվեցին մոտավորապես 3000-ը: Հերոսաբար ընկան նաև զորավար Մուշեղ Մամիկոնյանը, Սամվել Մամիկոնյանը, Վահան Գնունին, Սմբատ և Սահակ Բագրատունիները⁴:

Համաժողովրդական ապստամբությունը պարտվեց մի քանի պատճառներով: Դրանցից առաջինն ավատատիրական տարանջատվածությունն էր: Ինչպես տեսանք, Հարավային Հայաստանի նախարարները չմիացան, թե

¹ Ղևոնդ, էջ 147:

² Լեոն, Հայոց պատմություն // Լեոն, Երկերի ժողովածու, հ. 2, Երևան, 1967, էջ 393:

³ Ղևոնդ, էջ 149:

⁴ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 150-151: Մուշեղ Մամիկոնյանի մահը հիշատակում են նաև արաբ հեղինակները. տե՛ս **Балазурн**, նշվ. աշխ., էջ 20:

չկարողացան միանալ Մամիկոնյանների գորաբանակին և գործունեություն ծավալեցին իրենց տիրույթների սահմաններում, ինչը դարձավ նրանց պարտության պատճառներից մեկը: Ինչպես նշում է Բ. Հարությունյանը, «ինչ-որ հրաշքով Արձնում հայտնվեցին Գնունյաց գորամասերը և մասնակցեցին ճակատամարտին: Միայն թե պարզ չէ, թե նրանք գտնվում էին Կարինը պաշարողների շարքում, թե այնուամենայնիվ, նրանց հաջողվեց Ադիովտից հասնել Բագրևանդի Արձն գյուղ»¹: Երկրորդը հայոց իշխան Աշոտ Բագրատունու վարած երկդիմի քաղաքականությունն էր, ինչին անդրադարձանք, սակայն նշենք, որ որոշ նախարարներ, ենթարկվելով նրա ազդեցությանը, չեզոք դիրք գրավեցին ապստամբության նկատմամբ՝ ապագայում արարների հետ հաշտվելու մտադրությամբ: Հետագայում ուսումնասիրողների մի մեծ խումբ Աշոտ Բագրատունու տատանվողական քաղաքականությունը, վերջին պահին հաղթողի կողքին կանգնելը, անկախ այն հանգամանքից՝ կհաղթեին արարները, թե հայերը, համարում են շրջահայացություն: Կարծում ենք, որ դա թյուր տեսակետ է: Ինչպես նախորդ ապստամբությունների ժամանակ, Բագրատունիները այժմ ևս այն համարեցին իրենց շահերին չհամընկնող, և ինչպես նշում է Աշ. Հովհաննիսյանը, «մեծապես վարձահատույց եղան Մամիկոնյան կալվածատիրության հաշվին, նախադրյալներ ստեղծելով իրեց հետագա վերելքի համար»²: Ապստամբության պարտության մյուս պատճառը, ինչպես իրավացիորեն նշում է Ս. Մելիք-Բախշյանը, այն է, որ «արարները փաստորեն վեց անգամ գերազանցում էին հայերին: Նույնը պետք է ասել նաև գործերի սպառազինության և մարզվածության աստիճանի մասին»³:

Ապստամբությունը մի շարք բացթողումներ ուներ նաև դիվանագիտական ասպարեզում: Մենք տեղեկություն չունենք, թե արդյոք Կարինի պաշարման ժամանակ Մուշեղ Մամիկոնյանին հաջողվել է կապ հաստատել բյուզանդացիների հետ, դիմել մյուս հարևանների օգնությանը: Այսպիսի տեղեկություններ պատմիչները չեն հաղորդում:

Համաժողովրդական ապստամբությունը թեև պարտվեց մի շարք պատճառներով, սակայն այն հայկական պետականության կորստից հետո, ինչպես վերը նշել ենք, երկրորդ զանգվածային ապստամբությունն էր, որը միաժամանակ ցնցեց խալիֆայության դիրքերն Արմինիա վարչական շրջանում և հետագայում հիմքեր ստեղծեց հայկական անկախ պետականության վերականգնման համար: Բագրևանդի ճակատամարտը նաև արմատական փոփոխությունների սկիզբ դրեց Հայաստանի քաղաքական կյանքում: 774-775 թթ. ապստամբությունից հետո մի շարք նախարարական տներ խիստ թուլացան, իսկ Մամիկոնյան նախարարական տան անդամների մի մասը հեռա-

¹ Հարությունյան Բ., նշվ. աշխ., էջ 121:

² Հովհաննիսյան Աշ., նշվ. աշխ., էջ 104:

³ Մելիք-Բախշյան Ս., նշվ. աշխ., էջ 339:

ցավ հայրենիքից՝ գաղթելով Բյուզանդիա կամ Վրաստան¹: Մակայն նրանց մի մասը մնաց հայրենիքում, ինչը դարձավ նրանց կործանման պատճառը: Ապստամբության ճնշումից հետո, երբ արաբները վերագրավեցին ամբողջ Հայաստանը, նրանք խաբեությամբ իրենց մոտ հրավիրեցին հայ նախարարներին: Մուշեղ Մամիկոնյանի երկու որդիները, գիտենալով, իրենց ինչ է սպասվում ոստիկանին ներկայանալուց հետո, ճակատագրական սխալ թույլ տվեցին: Նրանք չփորձեցին ապավինել Տայքի՝ թեկուզ այլևս իրենց չպատկանող և Բագրատունիներին անցած անառիկ ամրություններում², այլ Համագասպ և Սահակ Արծրունիների կամքով ապաստանեցին Վասպուրականում՝ այն համարելով ապստամբության կենտրոններից մեկը³, բնականաբար, իրենց ապահով զգալով համախոհների շրջապատում:

Դվին ներկայացած նախարարներին արաբները ենթարկեցին աներևակայելի տանջանքների: Ապստամբության մասնակից նախարարների մեծ մասը նախընտրեց մահը, հավատուրացությունից⁴, սակայն եղան նաև այնպիսիք, որոնք, ընդունելով մուսուլմանություն, պետք է կատարեին արաբների հանձնարարությունները, մասնավորապես ոստիկանի կարգադրությունները և այդ ճանապարհով վստահություն ձեռք բերեին⁵: Այդպիսի վիճակում հայտնվեց Մերուժան Արծրունին: Նա, IV դարի իր նախորդի նման միջոցների առջև կանգ չառնելով, իր նվիրվածությունն արաբներին ցույց տալու և ապստամբության ամբողջ մեղքը Մամիկոնյանների վրա բարդելու համար սպանել տվեց զորավար Մուշեղ Մամիկոնյանի երկու որդիներին, որոնցից մեկի անունը Շապուհ էր: Մամիկոնյան իշխաններն իրենց անձի ապահովումը, ինչպես վերը նշեցինք, վստահել էին Հարավային Հայաստանի ապստամբության ղեկավար Համագասպ Արծրունուն, իսկ վերջինիս նահատակությունից հետո Մերուժանը կատարեց այդ քստմնելի եղեռնագործությունը⁶: Վարդան պատմիչը, փորձելով հետին թվով արդարացնել Մերուժան Արծրունու արարքը, նշում է. «... որպես թե ի պատճառս հորն նոցա եղև աղեան մեծ...»⁷, նկատի ունենալով Մուշեղ Մամիկոնյանի

---

¹ Տե՛ս **Ղևոնդ**, էջ 138-139, **Tomanaff C.**, The Mamikonids and the Liparitids, Armeniaca, Melanges d'Études arméniennes, Ile de Saint Lazare-Venise, 1969, p. 125-137, **Գրիգորյան Գ.**, նշվ. աշխ., էջ 50:

² Տե՛ս **Հարությունյան Բ.**, նշվ. աշխ., էջ 123: Բագրատունիները, օգտվելով արաբների ընձեռնած հնարավորությունից, արդեն հափշտակել էին Մամիկոնյանների տոհմական կալվածքները Տայքում:

³ Տե՛ս **Վարդանյան Վ.**, նշվ. աշխ., էջ 64:

⁴ Տե՛ս **Ղևոնդ**, էջ 164-165:

⁵ **Հարությունյան Բ.**, նշվ. աշխ., էջ 123:

⁶ Մերուժան Արծրունու արարքն անհետևանք չմնաց: Դավիթ Մամիկոնյանը վրեժխնդիր եղավ իր տոհմակիցների համար՝ սպանելով հավատուրաց դավաճանին: Տե՛ս «Սուփերք Հայկական», ԺԲ, Վենետիկ, 1854, էջ 65-68:

⁷ «Հաւարքումն պատմութեան Վարդանայ վարդապետի լուսաբանեալ», Վենետիկ, 1862, էջ 76:

գլխավորությամբ տեղի ուեցած համաժողովրդական ապստամբությունը: Մամիկոնյան երկու իշխանագունների մահով, որը, կարծում ենք, տեղի է ունեցել 786 թ. հետո, քանզի մինչ այդ կենդանի էին Համագասպ և Սահակ Արծրունիները¹, և նրանց եղբայրը չէր կարող նման քայլի դիմել, Մամիկոնյանները Հայաստանում մի քանի հարյուրամյա բարեբեր գործունեությունից հետո արաբների և նրանց շահերը սպասարկող հայ նախարարների ձեռքով դուրս մղվեցին Հայաստանի քաղաքական կյանքից:

Այսպիսով, թեպետ 774-775 թթ. ապստամբությունը պարտություն կրեց, սակայն այն խարխիլեց արաբական տիրապետության հիմքերը Հայաստանում, և այդ համաժողովրդական շարժումն իրավամբ կարելի է համարել միջնադարյան Հայաստանի ազատագրական պայքարի ամենափառավոր դրվագներից մեկը:

Аргишти Варданян – Мамиконяны в период антиарабского общенародного восстания 774-775 гг.

В середине VIII в. Арабский халифат достиг вершины своего могущества. Династию Омейядов сменили Аббасиды. Это еще более усугубило тяжелое положение армянского народа: не только были увеличены налоги, но и требовались не выплаченные за прошлые годы. Не находя другого выхода из создавшегося положения, нахарары подняли флаг восстания, которое, в дальнейшем разрастаясь, приобрело общенародный характер. Руководство восстанием взяли на себя Мамиконяны, которые, в отличие от Багратидов, имеющих приспособленческие настроения, не могли терпеть растущие день ото дня варварства арабов. В 774 г. силы повстанцев под командованием Мушега Мамиконяна нанесли по арабам серьезные удары, одержав победу на нескольких фронтах. Зимой того же года армянские военные захватили находившийся на арабо-византийской границе город Карин и всю зиму удерживали его в осаде. Для того чтобы восстановить потерянную власть над Арменией, весной 775 г. арабское войско, состоящее из 30 тысяч конников, было отправлено в Армению для подавления восстания. Армия южной Армении под руководством Амазаспа Арцруни, не дождавшись централизации всех сил, двинулась навстречу врагу, однако 15 апреля 775 г. в результате неожиданной атаки противника потерпела поражение. Главная повстанческая армия под руководством Мушега Мамиконяна, прекратив осаду Карина, двинулась навстречу арабам, превосходившим ее в 5-6 раз. 24 апреля 775 г. во время битвы у села Ардзн Багревада общенародная армия сражалась с исключительной храбростью, однако арабы, использовав свое численное превосходство, одержали победу. Несмотря на поражение, это общенародное восстание было вторым массовым восстанием, поколебавшим позиции халифата в административном районе Арминия, и заложило основу для восстановления в дальнейшем армянской независимой государственности.

---

¹ Համագասպ և Սահակ Արծրունիների նահատակման թվականի վերաբերյալ տե՛ս **Աղոնց Ն.**, Պատմական ուսումնասիրություններ, Փարիզ, 1948, էջ 69, 99, **Վարդանյան Վ.**, նշվ. աշխ., էջ 63: **Հարությունյան Բ.**, նշվ. աշխ., էջ 123-124: